

*Ганна Ситар
Донецький національний університет*

*Катерина Виноградова
Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*

ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ПАРАДИГМА РЕЧЕНЬ ТИПОВОЇ СИТУАЦІЇ ПЛАТИ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Пропоноване дослідження здійснено в межах міжнародного проекту "Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій", метою якого є виділення моделей слов'янських простих речень і виявлення особливостей їх реалізацій у мовленні: граматичних і структурно-семантичних модифікацій, актуалізаційних та інтерпретаційних перетворень (докладніше про завдання і перспективи проекту див. [7]).

Лінгвісти Донецького національного університету (керівник української групи – професор А. Загнітко), Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (керівник російської групи – професор М. Всеволодова), Гродненського державного університету ім. Янкі Купали та Білоруського державного університету (співкерівники – професор М. Конюшкевич та доцент С. Важнік) спільно опрацьовують концепцію речення, центральними поняттями якої є типова ситуація, модель речення, денотативна роль, типове значення речення, структурна схема речення і система парадигм речення (або синтаксичне поле речення).

Типова ситуація (далі ТС) – це змістовий інваріант, який відображає сукупність позамовних "станів речей" певного типу [8, с. 121 і далі]. ТС формується учасниками та їх денотативними ролями.

Під моделлю речення розуміємо "структуру (конфігурацію) пов'язаних відношеннями предикації синтаксем, що включає до свого складу значущі факультативні компоненти і має певне типове значення" [8, с. 234] (див. також [14]).

Типове значення моделі речення пов'язане з можливістю різних ракурсів подання тієї самої ситуації. Це "значення певної формальної структури з урахуванням лексичних розрядів, які формують цю структуру слів" [8, с. 270].

Аналіз мовленнєвих реалізацій ядерної (базової) моделі простого речення ґрунтується на понятті синтаксичного поля речення [13; 14], або системи парадигм речення [8; 9]. Одним із компонентів синтаксичного поля речення є інтерпретаційна парадигма речення [8; 14].

Розпочати дослідження було вирішено з опису центрального класу речень – речень дії в українській, білоруській і російській мовах. 3-поміж усіх типів речень дії об'єктом аналізу стали речення, що

передають типову ситуацію плати. На першому етапі головну увагу було зосереджено на з'ясуванні структури цієї ситуації та виявленні засобів вираження її учасників [2; 3; 4 та ін.]. Показано, що ТС плати має складну денотативну структуру, у якій доцільно розмежовувати дві групи денотативних ролей:

1) основні денотативні ролі, що формують структуру ТС плати, – предикат плати, донатор, донатив, рецепієнт і фінітив;

2) денотативні ролі, що ускладнюють структуру ТС, – контролер, посередник, інструмент оплати; їх поява зумовлена екстралінгвістичними чинниками, тобто є наслідком розвитку фінансової системи, появи безготівкової оплати й електронних (цифрових) грошей.

Перелік денотативних ролей ТС плати на прикладі української та російської мов подано в табл. 1.

Таблиця 1. Денотативні ролі ТС плати на прикладі української та російської мов

Денотативні ролі ТС плати	Українська мова	Російська мова
1. Предикат дії – предикат плати	заплатив	заплатил
2. Протагоніст – донатор	Петро	Петр
3. Пацієнс – донатив	20 гривень	100 рублей
4. Адресат – рецепієнт	Василію	Василию
5. Фінітив	за книгу	за книгу
6. Контролер	за прејскурантом	по прејскуранту
7. Посередник	через банк	через банк
8. Інструмент оплати	кредитною картою	кредитной карточкой

Вихідною ізосемічною моделлю для передачі ТС плати в російській мові є $S_1 V_f N_{непр} N_3 за N_4 по N_3 через N_2 N_5$, в українській – $S_1 V_f N_{непр} N_3 за N_4 за N_5 через N_2 N_5$ (докладніше про базову модель див. [3; 4]). У конкретній ситуації спілкування експлікуються не всі позиції, їх заповнення/незаповнення в мовленні залежить передусім від комунікативних завдань мовця, пор.: укр. *Петро заплатив за книгу 20 гривень* (мовець акцентує на розмірі оплати); рос. *Петр заплатил за книгу кредитной карточкой* (мовець підкреслює інструмент оплати, безготівковий спосіб, у який здійснено оплату) і под.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати інтерпретаційну парадигму речень ТС плати в українській і російській мовах.

Інтерпретаційна парадигма речення – сукупність перетворень (або трансформацій) вихідного ізосемічного речення, кожне з яких покликане вирішити певні комунікативні завдання мовця [9; 16; 17]. Викорис-

тання перефразувань дає змогу автору висловлення актуалізувати більшою або меншою мірою ім'я кожного учасника денотативної структури за допомогою категорії обтативності, тобто індивідуального маркування кожної словоформи залежно від її комунікативного рангу [6]. В українській і російській мовах цю категорію обслуговують члени речення. Кожному члену речення властивий певний ранг у комунікативній перспективі речення. Так, найвищий комунікативний статус має підмет, далі йде складений іменний присудок, додаток, дієслівний присудок, далі – обставина й означення.

Термін "трансформація" вживаємо в широкому розумінні, тобто позначаємо ним будь-яке перетворення вихідної моделі зі збереженням денотативного змісту. В україністиці подібні видозміни речення кваліфікуються як міжсхемні відношення – відношення похідності однорівневих синтаксичних одиниць (у нашому випадку речень) [11, с. 70–72; 12, с. 297, 302 та ін.; 20, с. 58]. Для нас "інтерпретаційна парадигма речення" (за М. Всеволодовою [8]) і "дериваційна парадигма речення" (за І. Вихованцем [5]) є близькими, але нетотожними поняттями, оскільки на периферії інтерпретаційної парадигми перебувають речення, що належать до інших дериваційних парадигм, але є ізофункціональними членам аналізованої, зокрема, такими є трансформації з лексичними конверсивами (див. пункт 2).

У межах інтерпретаційної парадигми речення М. Всеволодова виділила три групи перетворень вихідної моделі: уведення описових предикатів, конвертування речення та синонімічні перефразування. Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив продуктивність усіх трьох груп перетворень речень ТС плати. Розглянемо їх докладніше.

1. Уведення описових предикатів (далі ОП). Мовець уводить ОП з метою підвищення комунікативного рангу предиката плати: укр. *здійснити / виконати оплату / розрахунки, внести оплату*, рос. *произвести / осуществить оплату / расчеты, внести оплату*. У такому разі предикат плати переходить у комунікативно вищу, ніж дієслівний присудок, позицію додатка. У нашому матеріалі зафіксовано ОП двох типів (їх розмежування запропоновано М. Всеволодовою та В. Кузьменковою [10; 15]):

1.1. ОП-1 – це описові предикати непередикативного типу, у яких девербатив посідає позицію додатка: укр. *Пасажир безпосередньо здійснює оплату транспортних послуг за встановленим тарифом (вартістю)* (Правила надання послуг міським електричним транспортом. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 23.12.2004. – № 1735); рос. *...работодатель производит оплату медицинского обслуживания работников напрямую лечебному учреждению* (Національний корпус російської мови <http://www.ruscorpora.ru/>, далі – НКРЯ).

1.2. ОП-2 – це описові предикати предикативного типу, у яких девербатив посідає позицію підмета. З-поміж ОП-2 розмежовуємо два підтипи:

1.2.1. ОП з експлікатором укр. *складати, становити*, рос. *составлять* і девербативами укр. *оплата, плата, платіж*, рос. *оплата, плата, платеж*: укр. ...*місячна оплата за підключення до ОПТ становить 4 центи* (День. – 18 серпня 2000 (№ 149)); рос. *Арендная плата за ноябрь составит 17 миллионов рублей* (НКРЯ). Такі перетворення утворюють зону перетину з моделями, що виражають ціну, вартість (укр. *Книжка коштує 20 гривень*; рос. *Книга стоит 100 рублей*), тому в них не заповнено позиції посередника, інструмента, тобто не можна сказати як? *через банк, чим? кредитною картою*.

До складу подібних дескрипцій можуть входити іменники-класифікатори на зразок укр. *розмір, сума*: укр. ... *з 1 січня 2009 року розмір мінімальної ординарної (звичайної) академічної стипендії для учня професійно-технічного навчального закладу становитиме 200 гривень на місяць* (Про Державний бюджет України на 2009 рік. Закон України); рос. *Минимальный размер оплаты труда (МРОТ) составляет 450 руб.* (НКРЯ).

1.2.2. ОП з експлікатором укр. *здійснюватися, виконуватися*, рос. *производится, осуществляются* й девербативами укр. *оплата, плата, платіж*, рос. *плата, оплата, платеж*: укр. *Оплата таких консультантів здійснюється за рахунок засновників пенсійного фонду* (Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України); рос. *Оплата производится только за реально выполненными подрядчиками объемы работ* (НКРЯ); *Платежи осуществляются Покупателем по следующим реквизитам ...*(НКРЯ). У цих випадках не передбачено синтаксичної позиції для вираження реципієнта і донатива, тобто мовець не може вказати одержувача грошей і розмір плати. Отже, на синтаксичному рівні в цьому разі неможливо експлікувати дві семантичні валентності предиката *платити* (про диференціацію семантичної та синтаксичної валентності див. праці [1; 8, с. 370–372; 18, с. 138–170; 19, с. 156–168]).

2. **Конвертування речення.** При конвертуванні (зміні напряму відношення між учасниками ситуації) інтерпретаційні зміни пов'язані з "конкуренцією" підмета і другого придієслівного або призв'язкового компонента [8]. У нашому випадку при предикаті плати прогноуються чотири основні учасники, тому позицію підмета при конвертуванні можуть заповнювати донатив, адресат або фінітив.

2.1. Донатив у позиції підмета: укр. *Мільярдний борг за газ сплачено, і Україна цілком розрахувалася за поставлене 2007 року блакитне паливо* (Львівська газета. – 2.11.2007 (№ 198 (268)); *За 2008 рік великими платниками податків сплачено до Державного*

бюджету 458,8 млн. грн. (www.znaju.de/article/51681); рос. *За книгу Иваном заплачено 500 рублей; Там ведь знаменитые "Ирисы" Ван Гога, из-за которых все сходят с ума, потому что за них заплачено тридцать миллионов долларов* (НКРЯ). У реченнях цього типу є обмеження на вживання дієслів, що передають значення плати. Зокрема, дієслово укр. *розплатитися*, рос. *расплатиться* не вживається в трансформації "активний – пасивний стан", тобто не утворює граматичного конверсива, а при дієсловах укр. *оплатити*, рос. *оплатить* закрито позицію на кількісно виражений донатив, пор. рос. *оплатить штраф*, но **оплатить 50 рублей*. Відповідно при цих дієсловах зміна напряму відношення в реченні з кількісним донативом у позиції підмета є неможливою. Але саме це дієслово в російській мові забезпечує наявність конвертованого речення з фінитивом у позиції підмета: рос. *Книга оплачена Иваном*. В українській мові в подібних випадках можуть вживатися дві моделі речень: *Книгу оплачено Иваном* (див. пункт 2.4) і *Книга оплачена Иваном*.

2.2. Адресат у позиції підмета: *Петро одержав від Івана за книгу 100 гривень*, рос. *Петр получил за книгу от Ивана 500 рублей*. Щоб поставити адресат у позицію підмета, мовець використовує лексичні конверсиви *продати – купити* (а також контекстуальний аналог останнього *одержати*): укр. *Малого Георгіса Джафер-бег продав за п'ятдесят дукатів багатій вдові Феррох-хатун із Маніси* (П. Загребельний); *За цю зустріч молодий спортсмен (а йому було тільки 18) одержав від організаторів 500 дол. США ...* (Львівська газета. – 11.07.2005 (№ 202 (768)); рос. *Вы ведь получили от Андрея Андреевича двадцать пять рублей?* (НКРЯ); *Я ему продал за 400 рублей лошадь* (НКРЯ). На цю трансформацію є низка обмежень як семантичних, так і формальних. З погляду семантики в ситуації плати за дію (а не за предмет) може з'явитися ще один додатковий компонент – характеристика за типом грошового заохочення/стягнення (умовно назвемо його "тип платежу"). У цьому випадку вживаються дві групи слів, а саме слова на позначення стягнення (укр. *податок, штраф, мито*, рос. *налог, штраф, пошлина* та ін.) і заохочення (укр. *премія, зарплата, стипендія, пенсія*, рос. *премия, зарплата, стипендия, пенсия* і под.). У ситуаціях заохочення і стягнення в принципі неможливим є вживання конвертованого речення з дієсловом укр. *продати*, рос. *продать* (пор. *Петро заплатив Василю за книгу 100 гривень* → *Василь продав Петру книгу за 20 гривень*, але *Петро заплатив штраф 100 гривень за неправильне паркування* → *).

2.3. Фінітив у позиції підмета. Якщо мовець за "точку відліку" обирає фінітив, у нього є дві можливості.

2.3.1. У російській мові він може використати пасивну конструкцію типу *Книга оплачена Иваном; Юрий поблагодарил, но отказался: номер в гостинице был оплачен вперёд, ночевать было где* (НКРЯ), пор. укр. *Книгу оплачено Іваном* (див. модель 2.4.). У таких реченнях закритими є позиції рецепієнта та донатива.

2.3.2. Мовець може вжити конструкції укр. "що коштувало кому скільки", "що обійшлося кому в яку суму (у скільки)", рос. "что обошлось кому в какую сумму", "что стоило кому какую сумму (сколько)": укр. *А все плаття для Хасекі коштувало сто тисяч дукатів...* (П. Загребельний); *Транспортування пораненого обійшлося в півтори тисячі гривень* (Волинь. – 25.12.2004 (№286); рос. *Если турист хочет побывать и в Корее, и в Японии, да ещё попасть на финал, то эта поездка обойдётся ему почти в десять тысяч долларов* (НКРЯ); *Стоил мне этот разговор всего триста долларов наличными* (НКРЯ). У цих реченнях закриті позиції рецепієнта, інструмента і посередника.

Окрему групу конвертованих речень умовно об'єднуємо в пункт 2.4, їх особливість полягає в односкладності на формальному рівні.

2.4. Односкладні моделі: укр. *За все заплачено* (Контракти. – 04.08.2008 (№ 31)); *Мовляв, покажіть документи, що його придбано в магазині і за нього заплачено готівкою* (Україна молода. – 21.03.2007 (№ 51)); *"Вугляр бачив, що їй заплатили долар", – відповів містер Пітер* (О. Генрі); рос. *За книгу было заплачено валютой. Ему заплачено. Ему заплатили. За книгу заплачено. За работу нам заплатили.*

Отже, головна мета конвертування речення полягає в підвищенні комунікативного рангу певної словоформи. Аналіз матеріалу засвідчив, що кожен з основних учасників ТС плати може при конвертуванні переходити в позицію підмета. Утворення конвертованих речень може здійснюватися за рахунок уведення лексичних (контекстуальних) (типу *заплатити – одержати*) або граматичних (типу *заплатити – заплачено*) конверсивів.

3. Синонімічні трансформації. При синонімічних перетвореннях інтерпретаційні зміни пов'язані одночасно з двома операціями: а) вибором моделі речення з певним типовим значенням; б) розташуванням учасників ситуації і семантично спустошених компонентів на позиції відповідних членів речення в межах моделі речення. Іншими словами, при синонімічних трансформаціях ТС плати "одягає маску" інших ТС, реалізується в моделях з іншим типовим значенням, у моделях, призначених для вираження іншого змісту. На сьогодні в нашому матеріалі зафіксовано використання моделей з такими типовими значеннями:

3.1. "Суб'єкт і його кваліфікаційна ознака", тобто "що – що" (речення типу *Київ – столиця України*): укр. *Погляньмо, ваша величність. Харадж із християн і по дукату з голови євреїв – півтора мільйона.*

Плата за привілеї – сто тисяч (П. Загребельний); *Штраф – 100 гривень. Я як спіймаю – 100 доларів* (Україна молода. – 02.08.2007 (№ 138)); рос. *Вот и остров Чанг близ границы с Камбоджей – опять полчаса на пароме, плата 200 бат (\$5) с машины* (НКРЯ); ...*средняя месячная заработная плата работников – 650 дол.* (НКРЯ).

3.2. Якщо в реченні є суб'єктивна оцінка суми, мовець може використати модель "хто – який" (на зразок *Дівчина висока*) з типовим значенням "суб'єкт і його якісно охарактеризована ознака": укр. ...*ціна була надто високою* (М. Горбачук); *Матвій зупиняється за садом і окидає зором суміжну нивку лебедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її, мабуть, куслива... О, куслива. Рубельків круглих з п'ять сотень закотить* (У. Самчук); рос. *Размер штрафа смешной; А плата была щедрая – махорка, суп и каша, хлеб и сахар* (НКРЯ).

3.3. У підситуації заохочення і стягнення в російській мові вживається модель "у кого що яке" з типовим значенням "суб'єкт і його сутнісна ознака" (на зразок *У Ольги голубые глаза*), в українській мові в подібних випадках мовець може використати дві моделі (*Ольга має блакитні очі та В Ольги блакитні очі*): рос. *У них зарплата двести пятьдесят тысяч и кормёжка на халыву* (НКРЯ); укр. *Маю стипендію 420 гривень* (Газета по-українськи. – 08.10.2008: <http://gazeta.ua/index.php?id=259843>); *У мене стипендія 500 гривень* (Газета по-українськи. – 09.09.2008: <http://gazeta.ua/index.php?id=252070&eid=688>).

Отже, на позначення ТС плати, крім вихідної моделі речення, існує багаточленна інтерпретаційна парадигма, яка включає речення з описовими предикатами, конвертовані речення й синонімічні перефразування. Кожна модель має обмеження не тільки в лексичному плані, а й з погляду граматики й навіть семантики. Змістові відмінності реалізуються як різні підситуації в межах ТС плати.

1. *Богуславский И. М.* О понятии сферы действия предикатных слов // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 359–368; 2. *Виноградова Е., Ситарь А.* Модели предложений типовой ситуации платы: способы выражения денотативных ролей (на материале русского и украинского языков) // Лингвистичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13. – Донецьк, 2005. – С. 132–142; 3. *Виноградова Е., Ситарь А., Важник С.* К вопросу об описании содержательного аспекта предложения (на материале восточнославянских языков). Статья 1 // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2007. – № 1. – С. 9–34; 4. *Виноградова Е., Ситарь А., Важник С.* К вопросу об описании содержательного аспекта предложения (на материале восточнославянских языков). Статья 2: Типы донатива и средства его выражения // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 2007. – № 3. – С. 7–30; 5. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993; 6. *Всеволодова М. В.* Коммуникативная организация русского предложения // Dialog w literaturach i językach słowiańskich. – Tom 2.

Jezykoznaawstwo. – Opole, 2003; 7. *Всеволодова М.* Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций. Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 142–146; 8. *Всеволодова М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М., 2000; 9. *Всеволодова М. В., Деметьева М. В.* Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М., 1997; 10. *Всеволодова М. В., Кузьменкова В. А.* Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7–29; 11. *Городенська К. Г.* Дериважація синтаксичних одиниць. – К., 1991; 12. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001; 13. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; 14. *Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю.* Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г. А. Золотовой. – М., 1998; 15. *Кузьменкова В. А.* Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2000; 16. *Савосина Л. М.* Актуализационная парадигма предложения. Типы коммуникативных задач и средства их решения (на материале биноминативных предложений, выражающих отношения характеристики) // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 141–150; 17. *Савосина Л. М.* Трансформационная парадигма предложения и ее соотнесенность с актуализационной парадигмой // Вопросы языкознания. – 2000. – № 1. – С. 66–74; 18. *Степанова М. Д., Хельбиг Г.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1982; 19. *Тестелец Я. Г.* Введение в общий синтаксис. – М., 2001; 20. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. – К., 2004.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Олена Селіванова

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ КОНВЕРСАЦІЙНИХ ІМПЛІКАТУР У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ МАСИВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З огляду на домінування в сучасному мовознавстві когнітивно-дискурсивної наукової парадигми однією з актуальних проблем є встановлення законів і правил мовленнєвої діяльності людини, які забезпечують успішне спілкування і створюють комунікативний баланс цілеї співрозмовників. Вирішення цієї проблеми передбачає передусім вияв когнітивних структур, фіксованих у вигляді етнічних, культурних і субкультурних стереотипів у свідомості носіїв певної мови.

Пошук постулатів успішного спілкування має давні корені, що сягають часів античності й відображені в загальних риторичних принципах ораторського мистецтва. Ще Аристотель у "Риторичі" надав певні рекомендації щодо побудови образу оратора й образу